

занепаду аж до відсутності стійких навиків вироблення своєї культури, мови, духовності більш оптимальними видаються інклюзивістські стереотипи, які б замість непродуктивного виокремлення і незалежнення від усіх і вся були замінені креативним ототожненням себе із історично успадкованими й відомими релігійними системами, якщо останні гармонійно включають особистість і спільноту до космосу людської культури. Але різнополюсна орієнтація певних регіонів залежно від їх розташування та конфесійних пріоритетів фактично спрямована на розхитування релігійної геополітичної ситуації. Традиційна карта розміщення послідовників тих чи інших релігій або конфесій піддається істотному перегляду, що не вирішує, а скоріше ускладнює проблему ідентифікаційної належності України.

4. Релігія – складова етнічної самоідентифікації

Проблема етнічної самоідентифікації стала особливо актуальною в XX-XXI століттях внаслідок світових глобалізаційних процесів. Вона давно вийшла поза рамки суто наукової і набула соціально-політичного значення, особливо щодо т. зв. національних меншин, які проживають у діаспорі.

Характер етносамоідентифікації особистості визначають три відмінні, однак тісно взаємопов'язані чинники. Ними є релігія, культура та держава. Релігія або нова релігійна ідея стає домінантою формування нового етносу. Саме релігія визначає основні культурні характеристики кожного народу. Релігія та культура (в широкому розумінні цього терміну) проявляються в певному державному просторі, тому характер їхнього функціонування значною мірою залежить від держави. Однак відносини держави та культури – це результат взаємодії двох векторно протилежних процесів: з одного боку – це тенденція до формування єдиного просторово-часового – державного – поля культури з уніфікованими нормами, цінностями, світоглядом та світобаченням (одна держава, один народ, одна культура); з іншого – прагнення різних етно-релігійних груп зберігати свою просторову нішу та розвивати власну релігійно-культурну та правову специфіку.

Те, що релігійна ідея стає домінантою формування нового етносу і надалі залишається первинною в його життєдіяльності, не випадково: по-перше, вона визначає місце народу в Божественному Промислі, його призначення у виконанні цього задуму – це зовнішній план; по-друге, формує специфічний простір культурних зв'язків всередині етносу та його зв'язків з Богом (етно-національну специфіку) – це внутрішній план.

Держава за своєю суттю є поза національною і позаетнічною. Тому людина державна служить не народу, нації, а державі, а всі інші чинники є другорядними. Національна ідея, звичаї, традиції і т.ін. підтримуються настільки, наскільки це відповідає інтересам держави. Національна ідея у своїй

основі є релігійною та моральною, ідея державна – політичною, антирелігійною та аморальною: правий той, хто виграв, на чиєму боці сила.

Тому і Церква, як організована форма функціонування релігії в державному просторі, завжди є національною. Ще А.Річинський наочно показав, що не існує „якоїсь понаднаціональної Церкви. Це – гола абстракція. Існують лише різні національні типи християнства, і лише в їх сукупності реалізується універсальна християнська ідея... Проповідь „наднаціонального” християнства служить лише для маскуванню національної гегемонії інших”.²³¹ Походження відмінних типів християнства залежить від різниць духовної вдачі народів, тоді створення своєї особливої релігійно-національної культури стає природною метою зрілої нації”.²³² Відповідно, зречення – свідоме чи ні, відмова від власної етнорелігійної та культурної ідентичності, що найчастіше диктується „етнічним матеріалізмом” передусім політичної та економічної еліти етносу, призводить врешті решт до його розчинення та повної асиміляції з оточенням.

Релігія виступає одним з основних чинників етногенезу. Так, О. Шпенглер вважав, що формування нових етносів на початку нашої ери відбувалося на основі єдності віросповідання.²³³ Однак, цей процес завжди був дзеркальним: формування нового етносу на основі нової релігійної ідеї – християнської, зрештою призводило до появи нового феномену – певного етно-національного типу християнства з притаманними лише йому догматичними та культовими особливостями. Тому цей процес точніше було б назвати не етногенезом, а етнорелігієгенезом.

Про вагомість конфесійної ознаки свідчить те, що упродовж всього середньовіччя для абсолютної більшості людей найважливішою у взаємовідносинах була конфесійна, а не національна ознака. Якщо візьмемо за приклад вірмен, то побачимо, що для них вже з кінця XI – початку XII ст. поняття етнічної приналежності та конфесійний чинник злилися в одне нероздільне ціле: правдивим вірменином може бути лише той, хто знаходиться в лоні національної Апостольської Церкви. Таким чином, тих вірмен, які внаслідок тих чи інших причин втрачають цю конфесійну приналежність, перестають вважати правдивими вірменами, і це в першу чергу стосується вірмен-католиків.

Підкреслимо, не мова, не судочинство, не звичаї, а саме конфесія виступає синонімом етнічної ідентифікації. Чисельні приклади, коли політичні колізії докорінно змінювали життя вірмен, і вони, мандруючи світами, змінювали расовий тип, мову, право, побут, і попри це усвідомлювали і відчували себе вірменами. Однак, саме прийняття унії в 1630 р. верхівкою української єпархії Вірменської Апостольської Церкви суттєво змінило історію вірменської діаспори в Україні. Значна частина вірмен, які не

²³¹ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К.-Тернопіль, 2000. - С. 370.

²³² Там само. - С. 367-368.

²³³ Шпенглер О. Закат Европы. – Мн., 1999. – Т. II. - С. 225.

прийняли унії, покинула Річ Посполиту. Ті, що залишилися, після тривалих міжусобиць прийняли унію. Зміна конфесії викликала кризу всередині вірменських громад, наслідком якої було поступове знищення традиційної вірменської національної самосвідомості та асиміляція з поляками та українцями. Однак тут спостерігається цікаве явище: асиміляція проходить до певної межі, і повної втрати своєї первинної етнічної самоідентифікації у місцевих вірмен не відбувається. Не забуваючи остаточно про своє походження, вірмени в Україні фактично отримують нову етнічну ідентифікацію, стають польськими, російськими, українськими вірменами.

Очевидно, в діаспорі саме релігія, а точніше буде сказати – Церква (релігійна організація), як етнозберігаючий чинник, набуває особливого значення. Наявність власної релігійної автономії набуває особливої ваги, оскільки християнська Церква, окрім релігійних функцій, перебирає на себе й функції держави – контроль, юрисдикцію (судочинство). Відомо, що в країнах ісламу саме церковні керівники були й офіційним повноважними юридичними представниками своїх громади.

Водночас, саме у діаспорі проблема різновекторності етнорелігійного й етнокультурного життя та життя державно-політичного набуває навіть гострих форм [Див.: Филипович Л. Етнологія релігії. – К., 2000]. З одного боку, самі переселенці прагнуть певного синтезу з новим оточенням, що диктується новими політико-економічними реаліями, а також співпадає з прагненням держави включити емігрантів в систему своїх соціально однорідних (в ідеалі) зв'язків. З іншого ж боку, це вже інша – не рідна, держава, інакші зв'язки. Тож включення до нової системи на «рівних» з автохтонами може призвести до зникнення національної меншини, як етносу, на новій Батьківщині. Тому переселенці прагнуть будь за що зберегти свою неповторність та самотність, однак зафіксувати це вже в новій державно-правовій системі. Так, вірмени в Україні вже в 1364 р. отримують право самоврядування та власного судочинства, а в 1367 р. - релігійну автономію.

З точки зору етнорелігієгенезу успішність унійних змагань на наших теренах пояснюється тим, що у вірмен під впливом місцевих умов відбуваються трансформація етноконфесійної свідомості та відповідна реструктуризація внутрішніх системних зв'язків етносу, внаслідок чого складається дещо відмінний стереотип поведінки. Всі ці чинники й зробило можливим успішне проведення унії української гілки Вірменської Церкви з Римом.

Унія також підсилила і прискорила трансформацію стереотипу поведінки. Зміна конфесії викликала розрив старих системних зв'язків, а оскільки не була зміною релігії, тому не викликала руйнації етнічної доміанти. Тобто, всі кореляції відбувалися до певної межі: на зміну мовній, культурній, конфесійній асиміляції приходить нове усвідомлення себе як вірмен. Однак, це вже не вірмени Польщі чи України, а, в залежності від ступеню етноса до ідентифікації, польські чи українські вірмени, або поляки чи українці вірменського походження. Причому цей, так би мовити, повторний

процес етнічної самоідентифікації відбувається на вищому інтелектуально-культурному рівні, можливо, внаслідок своєрідного етнічного синкретизму. Відтак «вторинна етносамоідентифікація» вже визначається не стільки зовнішніми соціальними чинниками, засвоєними стереотипами поведінки, скільки внутрішнім самовизначенням людини, власним вибором людини, що залежить від певного інтелектуально-культурного й духовного рівня та внутрішньої роботи особистості.

Якщо для вірмен, які проживають на Батьківщині, рідна земля, соціальне оточення, своя держава були запорукою збереження своєї традиційної етнічної (національної) самосвідомості, то для вірмен діаспори соціальне оточення відіграло цілком протилежну – нівелюючу роль щодо традиційної етнічної свідомості. Єдиним дієвим протиставленням цьому могло стати лише свідоме вивчення, відтворення та збереження своєї історичної та культурної спадщини. Тож не дивно, що саме ці вірмени створюють потужний імпульс для вивчення, розвитку та популяризації вірменської культури, історії, літератури, мистецтва, прикладом чого можуть бути вірмени Львова ХІХ-початку ХХ століття, європейські мхітаристи та ін.

Відтак, які критерії можна покласти в основу етно-національної ідентифікації емігрантів, що вже не перше покоління живуть на іншій – не материнській землі? Сукупність основних етно-національних ознак – територію, назву, мову, релігію (конфесійність), право? Однак, історія знає непоодинокі приклади, коли ці ознаки мінялися, а первинна етнічна самоідентифікація зберігалася.

Л. Гумільов вважав, що базою етнічної традиції є стереотип поведінки, а не основні ознаки. Стереотип поведінки, у свою чергу, з'являється не випадково, а виробляється в процесі адаптації людей до оточуючого соціального та природного середовища.²³⁴ А соціальна адаптація у значній мірі визначається етнопсихологічними якостями людей. Це пояснює, чому в діаспорі, де зазвичай міняються чи не всі основні ознаки, що були притаманні представникам певного етносу на їх рідній землі – мова, релігія, держава, вони продовжують ідентифікувати себе так, як і їхні предки. Та поступово в емігрантів, внаслідок життя в нових природних та соціальних умовах, з'являються нові риси, починає формуватися новий стереотип поведінки і, зрештою, нова етнічна ідентичність. Хоча стверджувати, що головні ознаки не мають особливого значення для самовизначення та самозбереження етносу, також було б перебільшенням. Адже, далеко не поодинокі й інші випадки, коли позбавлення народу рідної мови, релігії, власних культурних та історичних традицій призводило через декілька поколінь до повної асиміляції такого етносу з панівним етносом держави.

Питання етно-національної самоідентифікації людей у діаспори ускладнюється тим, що, зазвичай, за основу для порівняння беруть культуру історичної прабатьківщини. Та кожна національна культура – явище складне й

²³⁴ Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. – М., 1993. - С. 224, 227, 540-541.

багатопланове. Її можна досліджувати, використовуючи різні критерії. В контексті нашої проблеми, національну чи етнічну культуру доцільно поділити на два великих різновиди: 1. автохтонну національну культуру (базисну, витокову, яка також змінюється в часі), вона притаманна корінному етносу, що проживає на своїй Батьківщині; та 2. культуру діаспори – субкультуру (в значенні – складової більшої культурної цілісності) частини народу, яка емігрувала на постійне проживання в іншу країну. Культура діаспори – витоково похідна від рідної національної, є зазвичай цілісним оригінальним феноменом, який виникає внаслідок взаємодії, органічного синтезу культури емігрантів та домінуючої культури країни, що дала їм притулок. Це по-суті процес етнічної дивергенції, коли від етносу відокремлюється певна його частина, яка згодом формує незалежну етнічну цілісність. Внаслідок етнічної дивергенції з'являються нові споріднені («дочірні») етнічні системи, які зберігають відчуття єдності.

Зазвичай діаспору розглядають як маргінальне щодо культури історичної прабатьківщини явище. Однак феномен діаспори можна розглядати і з точки зору еволюції всього людства. Відкриття лауреата Нобелівської премії Іллі Пригожина довело існування нового принципу – порядку через флуктуації, який виявився базисним механізмом розгортання еволюційних процесів у всіх сферах – від атомів до Галактик, від окремих клітинок до людей, суспільств та культур. Явище діаспори можна віднести до «механізмів, які роблять еволюцію «нестабільною» (а відтак і реально існуючою), тобто, еміграція стає вихідним пунктом нового розвитку, «нового глобального взаємообумовленого порядку».²³⁵ Еміграція людей (особливо, масова) порушує рівновагу етнічної системи, як свого власного автохтонного етносу, так і соціуму, в якому ці емігранти утворюють діаспору. І тут, і там це призводить спочатку до зростання ентропії (хаосу) в системі, а потім – до рестабілізації вже на новому рівні та утворення нових системних зв'язків. Тобто, еміграція змінює не лише тих, хто покидає свою Батьківщину, а й тих, хто там залишається, а також соціум, який прийняв емігрантів.

Емігранти на чужині попадають у сферу дії «сильно незбалансованих зв'язків», оскільки в перший період життя в нових умовах не вони визначають характер нових соціальних зв'язків, а новий для них соціум задає основні параметри включення в систему. Однак, ця кризова ситуація стає імпульсом (і обов'язковою умовою) для прискореної самоорганізації жителів діаспори за двома основними напрямками (як будь-яка кризова, конфліктна ситуація згідно з теорією конфліктів Г. Зіммеля): вона підсилює внутрішні, зміцнюючи зв'язки етнічної групи, що забезпечує її згуртованість, мобільність та самозбереження та водночас змушує інтенсивно інкорпоровуватися в нову для неї соціальну систему в якості автономної складової. Нова система і нова самоорганізація міняють «роль та зміст зв'язків». Міняються вірмени, що емігрували на наші землі, але й міняється і той соціум, що їх прийняв.

²³⁵ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. – М., 1986. – С. 47-48.

Процес культурної етносамоідентифікації неможливо відокремити від релігійної етносамоідентифікації (принаймні, до XVIII ст.). Адже саме релігійні настанови, приписи лежать в основі тих чи інших традицій, звичаїв, права (судочинства), саме вони формують певний тип світобачення та світовідчуття. Тому в діаспорі головним чинником збереження первинної етносамоідентифікації стає релігія та національна Церква.

5. Міжконфесійний та внутрішньоцерковний перерозподіл віруючих в Україні

Початок XXI століття позначився для України світоглядним плюралізмом, ціннісною невизначеністю, що, з іншого боку, корелювало із високим рівнем релігійної свободи, толерантністю у релігійній сфері. Розчарування українців діяльністю органів державної влади набуло значних масштабів і не додало оптимізму у світосприйнятті: стало помітно менше сподівань на краще, зросла кількість тих, хто намагається не думати про завтрашній день, нинішній час більшість громадян визначають як час злодіїв, шахраїв та жебраків, надто незначна частина опитаних віддає належне моральним авторитетам, таланту, професіоналізму, на думку переважної частини населення провідну роль у житті українського суспільства відіграють мафія, злочинний світ, підприємці, бізнесмени, лідери політичних партій і чиновники, натомість істотно зменшилося визнання населенням ролі робітників, селян, інтелігенції, керівників державних та сільськогосподарських підприємств²³⁶. Показники соціально-психологічного стану суспільства (аномійної деморалізованості, цинізму, тривожності, національної дистанційованості, соціального самопочуття) постійно перебувають у негативній шкалі виміру. І хоча Україна ніколи не була «релігійною пустелею», особистісний пошук релігійних орієнтирів сьогодні надто активізувався. Про це свідчить значний рівень довіри громадян до релігійних інституцій на відміну від інших суспільних організацій. За даними Центру Разумкова, з 2000 року рівень повної довіри до Церкви не опускався нижче 22-33%, тоді як для громадських організацій та профспілок цей показник складав 4-7%, до засобів масової інформації України – 10-14%²³⁷.

Відтак, маємо відповідні статистичні дані по Україні: станом на 1 січня 2011 року релігійна мережа представлена 55 віросповідними напрямками, у

²³⁶ Бекешкіна Ірина. Роки незалежності – позитиви і негативи. Ставлення до демократії: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mediaschool.parlament.org.ua/uploads/content/Alumni/0000Bekeshkina.pdf>

²³⁷ Єленський Віктор. Релігійність українського суспільства: головні тенденції змін: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1594-religijnist-ukrainskogo-suspilstva-golovni-tendencii-zmin.html>